

Estudis Castellonencs

Núm. 3 (2a època). Pp. 221-252
ISSN: 1130-8788

**VICENTE
DOMÉNECH QUEROL**

Llicenciat en Geografia i Història

La traça de la Torre del Pinaret i la
seua ubicació al Grau de Castelló

Resum

Alguns autors han parlat de la Torre del Pinaret, però l'autoritat de Ferran Olucha destaca d'un mode especial, doncs ell va publicar la transcripció que dona lloc a la primera part d'aquest treball: *La traça de la Torre del Pinaret*. La qual cosa hem aprofitat per donar una visió de com seria l'esmentada torre d'acord amb els *Capítols de la traça*. La segona part de l'article gira al voltant de la ubicació de la Torre, doncs fins ara cap autor havia intentat fer-ho, però ara d'acord amb les noves troballes arxivístiques i arqueològiques he pogut donar a conèixer la seua ubicació perquè la gent del Grau i el poble de Castelló tinguen constància del lloc i del valor patrimonial, que necessita de protecció urbanística per a la seua conservació ara que coneixem la seua ubicació, lloc on es va iniciar la història moderna del Grau de Castelló.

Paraules clau

Història, torres vigia, defensa, corsaris, patrimoni cultural i arqueològic, agrimensor, urbanisme, recuperació, Grau de Castelló

Abstract

Some authors have spoken of the Torre del Pinaret, but the authority of Ferran Olucha stands out in a special way because he published the transcript that gives rise to the first part of this work: *The trace of the Torre del Pinaret*. Which we took advantage of giving a glimpse of what the tower would look like according to the Chapters of the plan. The second part of the article revolves around the location of the tower because so far no author had tried to do so, but now according to new archival and archaeological findings I have been able to make known its location so that the people of Grau Castelló are aware of the place and the heritage value, which needs urban protection for its conservation now that we know its location, where the modern history of the Grau Castelló began.

Key words

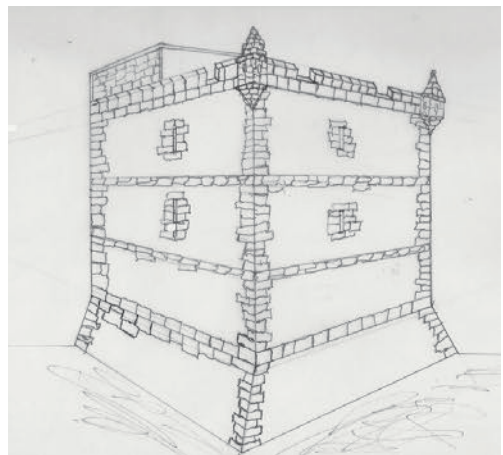
History, watchtowers, defense, corsairs, cultural and archaeological heritage, surveyor, urbanism, recovery, town planning, Grau de Castelló

LA TRAÇA DE LA TORRE NOVA O TORRE DEL PINARET O TORRE DE CASTELLÓN

Els investigadors locals de Castelló s'han preocupat al llarg del temps sobre la vigilància, defensa del comerç a la costa del Grau de Castelló: Forcada (2002, 2004, 2007), Llistar (1887: 54), Traver (1946), Doñate (1973-1980), Gimeno (1926), González Espresati (1945), Arroyas (1993), Salvador (2006) i especialment Olucha (1982, 1984-85, 2012), que amb els seus treballs m'ha servit de gran ajuda per a confeccionar aquest article.

Seguint Mateu i Sanchis (2000: 46), les costes són ambients en un equilibri inestable, paisatges sempre fronterers que experimenten canvis importants amb el pas del temps: terra i mar s'enjogassen en la construcció i la destrucció de deltes, platges, albuferes i barres submarines, en la paradoxa d'un paroxisme lent i permanent.

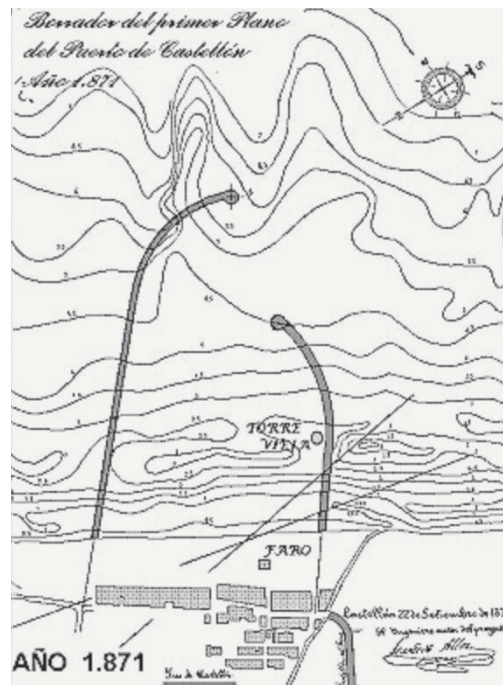
L'evolució general de la línia de costa ha mostrat un retrocés notable, que es fa més o menys evident segons les característiques morfològiques del litoral. A aquests canvis, cal afegir els produïts per l'erosió antròpica en els

Il·lustració 1. Perspectiva Torre del Pinaret.

darrers cent anys, ben palesa si prenem com a referència les casernes de carabiners, sobretot a causa de la construcció dels ports (Pardo Pascual; Rosselló i Verger, 1991: 240). Els jaciments arqueològics avui dia batuts pel mar o ja desapareguts són un testimoni important per a estudiar l'evolució morfològica del litoral en un període de temps més ampli (Mateu Bellés, 1982: 286). Al litoral de la Plana de Castelló, el jaciment de la desembocadura de la séquia de l'Obra —Castelló de la Plana—, situat al voltant d'uns graons ara desapareguts, amb restes de l'edat del bronze, ibèrics i romans (Porcar, 1931), ha desaparegut completament; l'efecte produït per la construcció del Port de Castelló ha completat l'acció del mar. Al sud d'aquest port, i principalment per influència seua, l'avanç del mar en la zona del Serrallo ha retallat en part la restitució d'un parcel·lari de suposat origen romà (Bazzana, 1978). També en aquesta zona, esmenta un jaciment romà a la platja entre les partides de Vinatxell i Almalafa, possiblement part de Vinamargo, prop de la central tèrmica, actualment desaparegut (Porcar, 1933: 79). Més cap al sud, les restes romanes de la platja de Benafeli —Almassora—, situades enfront del jaciment submarí del mateix nom (Ramos; Wagner; Fernández, 1986), han desaparegut igualment per acció del mar, aquest jaciment està ubicat al delta del Millars entre 6-10 m de profunditat. En aquest sector de la costa, la destrucció de la torre de vigilància del Grau de Castelló, per la mateixa causa, doncs sabem que el que quedava de la torre vella va ser dinamitat per tal d'evitar riscos al port, però encara pot distingir-se a 2,75 m de profunditat. Esta torre vella estava ubicada a uns 167 m del moll taronger de costa, mesurats sobre la normal del port,¹ a un escull que el 1933 es trobava ja submergit, però que encara era visible al plànol hidrogràfic del 1878; es conservava part d'una torre circular d'uns 7 m de diàmetre que es clarejava els dies de calma i que Porcar va pensar que era romana (1933, 81), evidentment Porcar estava en un error, doncs la torre era quadrada. La torre construïda damunt del pujol, un roqueral dins la mar, que Porcar anomena «Pujolet del Grao», fou desbastada per la mar grossa i els temporals en 1618 i es reconstruí en 1628, com veurem, per ordre del marquès de Pomar a despeses de la Generalitat, però com que va tornar a caure el comissari D. Juan Pardo amb experts va informar que

1 «(...) se conservan en el fondo del mar y cubiertos por 2,75 mts de agua, algunos residuos de la cimentación de la Torre vieja sumergida, cuyo macizo tuvo que su frir varias voladuras, para eliminar el riesgo que ofrecía para las barcas pesqueras» (González Espresati, 1945: 227).

Il·lustració 2. Esborrany del primer plànol del port de Castelló. Leandro Alloza.

calia fer-ne un altra en un altre lloc, la qual cosa completa els testimonis arqueològics que palesen el retrocés de la línia de costa esmentat.

Seguint la classificació de Boira (2012: 7), esta torre pertany a les torres que es fan sobre platges baixes, prop de viles o llocs poblats, destinades a la protecció d'embarcadors o graus i de les rutes d'accés cap a l'interior. Són fortificacions generalment quadrangulars, més fortes, com ara la torre de la Sal —Cabanes—, la del Rei —Orpesa—, la de Sant Vicent —Benicàssim—, la del Pinaret —el Grau de Castelló—, la del Grau de Morvedre, la de la Valldigna o la del Grau de Gandia (Boira, 2000).

La construcció de la torre del Pinaret té els seus inicis, quan el síndic de la vila de Castelló de la Plana a l'any 1645 dirigeix un Memorial al Capità General sol·licitant la necessitat de construir un torre nova a expenses de la Generalitat.

Finalmente digo que para beneficio del Reyno es de gran conveniencia y necesidad que se edifique dicha Torre porque la villa de Castellon esta apartada de la Ciudad nueve leguas y los baxeles que passan de Levante, ó poniente tienen mucho peligro de cossarios y pyratas al doblar ó tomar el cabo de Oropesa y en casso que se hayan de recoger á tierra si les falta el amparo de dicha Torre se han de perder en daño de la Ciudad y Reyno y de la Torre de San Vicente puesta en el término de Benicassi á la de Almazora...

La construcció de la segona torre sentinella es va fer sobre el pujol de la Torre —torre del Pinaret— per a la defensa contra les incursions barbaresques, donat que l'anterior sofria destruccions a causa dels temporals. Aquesta torre va estar bastida al 1671 i estava situada al costat de l'antiga séquia de na Borrassa o del Comú de la Torre, la qual escorria les aigües de la Donació de na Borrassa (1588) i les de la séquia de Patos, en un pinaret, d'ací el topònim, que encara quedaria damunt la restinga costanera del Serrallo fins ben entrat el segle XVIII, atés que els mapes de l'època sempre parlen de la Torre del Pinaret. A la vora més propera a la mar d'aquest pinar i al costat de la séquia del «Comú de la Torre» damunt del pujol del mateix nom, es va construir per tant, entre l'any 1668 i 1670 l'anomenada torre del Pinaret.

En començà la construcció de la pels volts de 1668, ja que en eixe any l'obrer de la vila Joan Ibañez², que rep 15 lliures i 10 sous per la traça de la torre: «... Item doní y paguí a Juan Yvañes, mestre de obra d ella vila, quinse lliures y deu sous a d'aquell degudes per la traça feu de la torre que es fabrica a la vora de la mar y per dietes se ocupà en diferents vegades ana de orde de dits jurats per a veure lo puesto...»³ i essent l'obrer de la vila de València Baptista Eximeno l'encarregat de bastir-la, per un import de 3237 lliures, que cobra en diverses vegades.⁴ Eximeno, si bé cobrava de la vila els distints pagaments en què havien concordat fer l'obra, era

2 Joan IBÁÑEZ va ser un mestre d'obres que treballà sovint, a la segona meitat del segle XVII, a la ciutat de Castelló (Sánchez Gozalbo, 1945).

3 Arxiu Històric Municipal de Castelló (ahmcs). Clavariat de Felip Serrano, Síndic 1668-1669.

4 ahmcs. Escrituras de la villa. Protocol Vicent Figuerola, 7 d'abril de 1669; 27 d'abril; de 1669; 13 de maig de 1669; 25 de maig de 1670; 24 de juny de 1671.

l'encarregat, mitjançant el seu procurador Pauli Funes, de pagar totes les despeses necessàries per al bastiment de la torre, així veiem com és ell el qui abona les quantitats indispensables de ciment, rajoles, etc.⁵

Als Capítols de l'any 1669, on podem llegir les capitulacions de l'obra, les condicions del contracte, els compromisos de les parts i les especificacions de la construcció,⁶ és el primer document on es fa esment de la torre del Pinaret:

En execució de lo que esta Junta ha acordat ab eixa vila, per medi de son síndich Vicent Figuerola y dels capítols que es feren per a la fàbrica de la torre del Pinaret, havem ja donat orde per a que es subaste, com ya se està subastant ab dits capítols, la dita fàbrica en esta ciutat y així es serviran V. ms. De fer-la subastar, també ab los mateixos capítols, en eixa vila per si acàs y haurà persones en ella que vullgen donar dita, que per a el dia que se haurà de lliurar la obra y fer lo acte, ya avissarem a V. ms, per a que puguen acudir assí al lliurament, los que acàs lo donaran. Déu guarde a V. ms. Molts anys València y de hembre a 15 de 1668.

Aquesta torre del Pinaret degué acabar de bastir-se abans de 1671, ja que el 3 de juny de d'aquest any fou visitada pel síndic dels tres estaments del Regne, Pere Josep Perez: «... En 3 de juny de l'any 1671 vingué a la present vila Pere Josep Péres, ciutadà de València, per síndich dels tres estaments del Regne a visurar la torre novament feta a la vora de la mar...»⁷.

Al Llibre dels Capítols del cost de la obra de la fàbrica de la torre de la vora de la mar del terme de la present vila de Castelló de la Plana (1669. 15 folis, 221 x 163 mm. Paper)

[fol. 2 r.] Capítulos de la fábrica de la torre que se ha de hazer y fabricar en la playa de la villa de Castellón de la Plana para custodia y guarda de la marina y en el puesto que está asignado.

Primo que el puesto señalado de dicha torre está distinto y apartado cien passos (78 ms.) de la lengua de el agua del mar, poco más o menos, de una parte, y de la parte de la postrera barraca sesenta passos (54,6 ms.) a la parte de levante.

Ítem, que los fundamentos de dicha torre se hayan de aondar de la cara del agua abaxo seys palmos. (1,359 ms.)

Ítem, que después de abiertos y vaziadados dichos fundamentos se hayan de llenar todo un pan de mampostería asta la superficie de la tierra, dexando un agujero redondo en la parte donde más convenga para un poço, y que tenga de diámetro tres palmos (67,95 cm) y que los fundamentos tengan desde su principio hasta la cara de la tierra doze palmos.(2,718 ms.)

5 ahms. Protocol Josep Blasco. 16 de març de 1675.

6 ahms. 1669, 15 folis 221x163 mm. Paper. Agraïm al nostre amic Ferran el treball realitzat especialment la transcripció del «Llibre de Capítols del cost de la obra de la fàbrica de la torre de la vora de la mar del terme de la present vila de Castelló de la Plana» (Olucha, 2006-2008).

7 ahms. Llibre verd. Fol. 80r.

Ítem, que sobre dichos fundamentos se haya de plantear la torre de quarenta y ocho palmos de quadro (10,872 ms) con su escarp, la qual planta y torre se haya de subir quatro palmos (90,60 cm.) toda maciza, que comprehendiendo los doze palmos (2,718 ms) del capítulo antecedente vendrán [fol. 2 v.] a ser diez y seis palmos de massiso (3,624 ms) hasta el primer suelo de la torre.

Ítem que la escarpa haya de subir diez palmos (2,265 ms) unida con la paret, y que fenida la escarpa hayan de subir las paredes de diez palmos (2,265 ms) de grueso asta el segundo suelo, y que subiendo las paredes hayan de dexar tres pesebreras a donde más convengan y que se haya de dexar a la parte de tierra una puerta de piedra labrada conforme la traça lo muestra, altaria de nueve palmos (203,85 cm.) y de ancho de cinco palmos (113,25 cm.).

Ítem, que en dicha portalada se hayan de poner tres golfos de yerro conforme conviniesen para la dicha fortaleza, y que la puerta haya de tener la madera de grueso medio palmo (11,325 cm.), y que haya de estar aforrada dicha puerta de yerro por de fuera de grueso de un tercio de dedo (5,8 mm.) y que tenga su serrojo, serraja y llave por la parte de dentro de la torre conforme requiere dicha portaleza, y que las brancas tengan palmo y medio (33,975 cm.) de grueso.

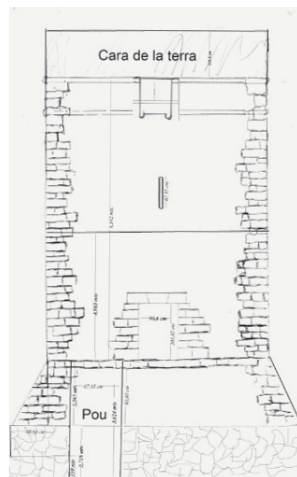
Ítem, que las paredes desde el segundo suelo asta el tercer suelo hayan de tener ocho palmos (181,2 cm.) de grueso, y que fabricando dichas paredes se hayan de dexar tres troneras que tengan por la parte de afuera tres palmos de alto (67,95 cm.) y tres quartos (16,98 cm.) [fol. 3 r.] de ancho, y por la parte de dentro que tenga de esgarro tres palmos (67,95 cm.), que vendrán a tener de ancho seis palmos y tres quartos de quadro (152,88 cm.) y todas hayan de ser de piedra labrada.

Ítem, que en derecho de la puerta, en la mesma estancia, se haya de hazer un guarda puerta de ocho palmos (181,2 cm.) de ancho de toda obra y tres palmos (67,95 cm.) de salida de la cara de la paret afuera, y siete palmos de alto (158,55 cm.) con sus tres permodos, y que dicha obra tenga un palmo de grueso de piedra labrada, y que se haya de poner una puerta de madera de seis palmos (135,9 cm.) de ancho y siete y medio (169,875 cm.) de alto para que quede serrado el guarda puerta, con su serraja, serrojo y llave.

Ítem, que en dicha segunda estancia se hayan de dexar quatro armarios de tres palmos (67,95 cm.) de ancho y quatro (90,6 cm.) de alto con sus puertas, llave i serraja, amedianados dichos armarios con una travesa de ladrillo y yesso, y que tengan dos palmos (45,3 cm.) de fondo y que se hayan de hazer en el puesto que más convenga.

Ítem, que en dicha estancia haya de hazer una cosina en un rincón a donde no habrá garita, en el puesto que más convenga, haziendo su campana y su chimenea en el grueso de la paret.

Ítem, que en la última placa donde está [fol. 3 v.] la artillería, se han de subir las paredes de cinco palmos (113,25 cm.) de grueso y seis palmos (135,9 cm.) de alto por la parte de adentro, rematando con dos palmos (45,3 cm.) de corrientes hazia fuera, cubiertas dichas paredes de piedra labrada de grueso de un palmo (22,65 cm.).

Il·lustració 3. Cara de terra de la Torre del Pinaret.

Ítem, que en dichas paredes se hayan de dejar quatro troneras para lugar de artillería (esto es), dos en el lienço de la parte del mar y una en la parte de poniente, y otra en la parte de levante, de ancho de quatro palmos (90,6 cm.) desgarradas por de dentro y por de fuera, de modo que tengan seys palmos (135,9 cm.) por la parte de dentro y seis (135,9 cm.) por parte de fuera de piedra labrada de cantería de palmo y medio (33,975 cm.) de grueso, con su corriente, del mismo modo que está el parapeto a la altaria de dicho suelo de tres palmos (67,95 cm.) de alto.

Ítem, que se hayan de hazer dos garitas, una a la parte del mar y otra a la parte de tierra, que cada una dellas descubra las dos caras de la torre que sean de piedra labrada todas con sus troneras de cinco palmos y medio de ancho (123,75 cm.) y ocho (181,2 cm) de alto, y que las paredes hayan de tener un palmo (22,65 cm.) de [fol. 4 r.] grueso de piedra labrada, guardando su circunferencia cubierta conforme el perfil de la torre.

Ítem, que en dicha placa de la torre, en lo alto, se haya de hazer un cubierto para retirar la artillería a la parte de tierra, que tengan de todas obra doze palmos (271,8 cm.) de alto en la parte de delante y a la parte de tierra cargue la madera sobre el antepecho.

-Ítem, que para hazer dicho cubierto se ha de poner una cissa (sic) de treynta y seis palmos (815,4 cm.) y quartones de a diez y seis palmos (362,4 cm.), que sean todos de melis, y que alcance un ladrillo del uno al otro, que no haya necesidad de poner cabirones cabironado de ladrillo i llafardada de yeso y paymentado de ladrillo y argamassa, y que a dicho cubierto se han de hazer dos canales de piedra que reciban el agua de dicho cubierto, para apartar el agua del guardapuerta, y que en dicho cubierto, a un lado, se haya de hazer una casica para tener la munición y armas, que tenga ocho palmos (181,2 cm.) de alto y doze (271,8 cm.) de largo, con su puerta, llave y cerraja, con paret de ladrillo de grueso reparada dicha paret por dentro y por fuera de argamasa.

Ítem, que la primera bóveda de dicha torre se haya de fabricar al tercio de punto de [fol. 4 v.] ladrillo y medio (11,325 cm.) de grueso, llenando los carcañoles de mampostería asta el suelo de la corona de la bóveda, trespelado dicho suelo de hormigón, y que tenga de alto el primer de la torre hasta el segundo suelo veynte y tres palmos (520,95 cm.), grueso de bóveda y todo.

Ítem, que en dicha estancia se haya de hazer una escalera de permodos que salgan de la paret dos palmos (45,3 cm.) y entre palmo y medio (33,975 cm.) dentro la paret donde más conviniere, y hazer una puerta a catorse palmos (317,1 cm) de alto que se entre dentro del grueso de la paret, a donde se haga un ramo de escalera que suba asta el segundo suelo, y que dicha puerta tenga tres palmos (67,95 cm.) de ancho y seis (135,9 cm.) de alto, con su puerta de golfos cerrojos y llave.

Ítem, que se haya de cubrir la segunda estancia de bóveda de tercio punto de grueso de dos ladrillos, llenando los carcañoles de mampostería juntamente con las paredes, para que esté todo massiso asta la corona de la bóveda y encima de dicha bóveda enlosado de piedra picada, dándole el corriente [fol. 5 r.] del agua, lluvias azia el mar, poniendo sus canales afuera de piedra labrada para que salga el agua.

Il·lustració 4. Cara del mur de la mar de la Torre del Pinaret.

Ítem, que se haya de hazer un caracol de cinco palmos (113,25 cm.) de diámetro que suba de la segunda estancia a la placa de arriba, y que haya de hir a definir debaxo el cubierto.

Ítem, que las esquinas de dicha torre han de ser de piedra labrada, cantón y trasantón de a seys (135,9 cm.) y a quatro palmos (90,6 cm) de largo.

Ítem, que en la escarpa hayan de ser las esquinas de cantería como está dicho, y que lo demás de dicha escarpa hayan de ser piedras o picón debastadas rústicas.

Ítem, que todas las demás paredes de la torre hayan de ser de mampostería bien reposadas de argamaça y bien ripiadas, a golpe de martillo, conforme tal obra requiere para fortificación della.

Ítem, que dicha torre ha de tener alto desde la cara de la tierra asta el más alto del antepecho sesenta palmos (13,59 ms.), y de esquina a esquina quarenta palmos (9,06 ms.) de ancho menos la escarpa, y que todo haya de estar bien executado conforme capítulos, traça y planta della.

Ítem, que la arena se haya de traer del río Mijares, por ser más a propósito que ninguna para dicha obra por ser la obra ma[fol. 5 v.]rítima.

Ítem, que la piedra que será menester se ha de traer de adonde más convenga, con que sea piedra buena y al propósito de dicha obra, a satisfacción del sobre estante.

Ítem, que la cal sea buena y recibidora para dicha obra, y que se haya de amerar con agua dulce y no salada.

Ítem, que al maçar de la cal y arena, que no haya de estar muy cargada de arena, antes esté más graça que magra y amaçada con agua dulce, a satisfacción del sobre estante.

Ítem, que dicha argamasa o mortero, que no se pueda poner en la obra que no esté primero amaçada dos veces.

Ítem, que la bóvedas y qualquiera obra que se hará de ladrillo en dicha torre sea de ladrillo grueso.

Ítem, que a la persona que se librá dicha obra se le dan todos los materiales que al presente se hallan en la torre vieja, con obligación de de dezaserla y arrasarla toda y valerse de ellos para dicha torre nueva sin que nadie se lo impida.

Ítem que todo lo neessario para dicha obra de la torre corra por cuenta de dicho maestro, aquine se trançare (sic) dicha obra conforme lo capitulado.

Ítem, que la tronera que cae encima de la segunda puerta para subir a la estancia de arriba aya [fol. 6 r.] de dexar la luz que abaxe a la estancia de abaxo, para que esté claro sin abrir la puerta principal de la torre, y que de la estancia de arriba quede un guarda puerta para defender dicha puerta.

Ítem que el arrendador que emprendiere la obra haya de pagar los trabajos y salario del corredor, todos aquellos que se ofrecieren, y que el auto se haya de hazer y recibir el secretario de la costa marítima, pagándole su salario dicho arrendador.

Ítem, que el dicho arrendador haya de dar fiadores a contento de los eletos de la junta.

Ítem, que el precio en que se librá dicha obra se pagará en tres pagas iguales, esto es, la primera el día en que se pusiese mano a la obra,, la segunda acabada la escarpa, y la otra acabada y perficionada y visurada dicha obra.

Ítem, que dicha obra se haya de dar acabada para visuralla dentro de dos años, contadores desde el día se librare la primera paga.

[fol. 7 r.] Per a que tingués tota consolació y custòdia aqueixa vila y sus habitants, ens havem aplicat a fer fabricar la torre del Pinaret que ja està concluida, segons nos ha referit Francés Jusep Grau, requiridor de eixe districte, y ara per a major complement li remeterem un mig sacre ab son cavalcament que calsa (sic) sis lliures de balla (sic), y per nostra part li havem lliurat al dit requiridor, per la assistència que ha tengut per part de aquest Regne en la obra d'ela dita torre, 150 lliures. Certificant a V. ms, que tot lo que se ofereixca de la convenència de eixa vila estarà prompte lo Regne a executar-o. Déu guarde a V. ms. València y Abril a 22 de 1671.

Lo Síndich dels tres estaments del Regne de València.

Anthony de Herrera Síndich (rubricat)

[fol. 8 r.] Resposta a 25 de Febrer 1669

En execució de lo que esta Junta ha acordat ab eixa vila, per medi de son síndich Vicent Figuerola y dels capítols que es feren per a la fàbrica de la torre del Pinaret, havem ja donat orde per a que es subaste, com ya se està substanciant ab dits capítols, la dita fàbrica en esta ciutat y així es serviran V. ms. De fer-la subastar, també ab los mateixos capítols, en eixa vila per si acàs y haura persones en ella que vullgen donar dita, que per a el dia que se haurà de lliurar la obra y fer lo acte, ya avisarem a V. ms, per a que puguen acudir assí al lliurament, los que acàs lo donaran. Déu guarde a V. ms. Molts anys València y dehembre a 15 de 1668.

Los elets dels tres estaments del Regne de València.

Antoni de Herrera Síndich (rubricat)

[fol. 9 r.] En dies passats responent a una de V. ms., offerirem avissar de lo que resultaria de la visita del Dr. Bernardo de Espejo que enviarema Alacant a viistar y certificar-se de les enfermetats de aquella ciutat, y havent tornat a certificar no ser enfermatats pestilencials ni contagioses sinó tercianes nobes, ab sos accidents ordinaris, de lo que asegurem a V. ms., per a que estiguen sens cuidado ni recel, y que si el tinguérem el participarem a v. ms., ab puntualitat. Guarde Déu a V. ms. València y novembre 26 de 1664.

Los Jurats, racional y síndich de València.

[fol. 10 r.] Havem rebut la de V. ms., de 13 dels precents, y per la noticia que ab ella ens participen V. ms., los regraciam lo cuydado que tenen en la fàbrica de la torre del Pinaret, y pareixent-nos suficient la relació que V.ms., nos fan, havem manat lliurar a Batiste Ximeno la segona paga que ens toca per lo valor de dita fàbrica, que és set-centes denau lliures sis sous y huyt diners, ab que podran V. ms., manar lliurar les tre-centes cinquanta nou lliures y tretse sous y quatre que els toquen a pagar per dita segona paga. Déu guarde a V. ms. València y maig a 17 de 1670.

Los elets dels tres estaments del Regne de València.

Anthony de Herrera Síndich (rubricat)

[fol. 11 r.] Resposta a 18 de dit mes de mars.

Havem rebut la de V. ms., de 25 de febrer propassat, y en resposta della diem que encara se està substanciant la fàbrica d'ela torre ab dita de 4.200 liures conform capítols, però que s'eha rebut equivocació en dir que la havem acceptada, perquè en estos cassos no se accepten les dites perquè no es donen exaus, sinó que es señala dia per a acceptar y lliurar, y així ens ha paregut senyalar-lo per a disapte vint-i-tres de març primer vinent, ab que V. ms., poden fer avissar les persones que vullgen competir per a que vinguen

per a dit dia que es farà lo lliurament en lo apossenno daurat de la Deputació, y en lo entretant encarregam a V. ms., que si tenen noticies que advertir-nos, així respecte del preu en qu es pot lliurar la fàbrica com en respecte de altres caps tocants a esta matèria, es serveixquen de participar-nos-les, per a que pugam obrar a major benefici del Regne y de eixa vila, Déu guarde a V. ms. molts anys València y Març a 2 de 1669.

Los elets dels tres estaments del Regne de València.

Anthony de Herrera Síndich (rubricat)

[fol. 12 r.] En lo dia de huy havem lliurat la fàbrica de la torre del Pinaret de eixa vila, en pública subastació, a Batiste Ximeno, obrer d evila, ab los capítols acordats per preu de tres mil dos-centes y trenta y set lliures, pagadores en tres iguals pagues, la primera en començar la obra, la segoan después de acabada la escarpa d ela torre y la tercera en estar cabada (sic) y vissurada la torre, la qual obra se ha de donar acabada dins de dos anys contadors des de el dia que és lliurà la primera paga, y cada una de elles importa mil y setanta y nou lliures, y de elles toquen a eixa vila tres-centes cinquanta y nou lliures tretse sous y quatre diens. Y així es V. ms., de tenir-les prevengudes per a que es puga ab brevetat comensar-se dita obra, que ha cedir entant benefici dels veïns d'eixa vila y d'este regne. Déu guarde a V. ms. València y Març a 23 de 1669.

Los elets dels tres estaments del Regne de València.

Antoni de Herrera Síndich (rubricat)

[fol. 13 r.] Resposta de esta carta y a la antecedent notificació se ha fet a 7 abril 1669.

Ab carta de 23 del present participarem a V. ms., com ya se havia lliurat la fàbrica de la torre del Pinaret de eixa vila, y que lo que li tovçava en la primera paga eren 339 lliures 13 sous 4 diners, ara donam avis a V. ms., de com lo arrendador que es diu Batiste Ximeno ha donat ya fiançes competents y li havem lliurat cet-centes denau lliures sis sous y huy diners per la part de dita primera paga que toca a esta junta, y així V. ms., se serviran de dispondre que se li paguen a dit Ximeno les dites 359 lliures 13 sous 4 diners. Y remetem los capítols ab los quals se ha lliurat dita obra per a que si V. ms., gustaran passar sobre estant per a ella, puga veure la obligació que tenen los oficials que la han de fer, que per nostra part havem recomanant esta diligència al requiridor d'eixe districte. Déu guarde a V. ms. València y març a 30 de 1669.

Los elets del(s tres) estaments del Regne de València.

Anthony de Herrera Síndich (rubricat)

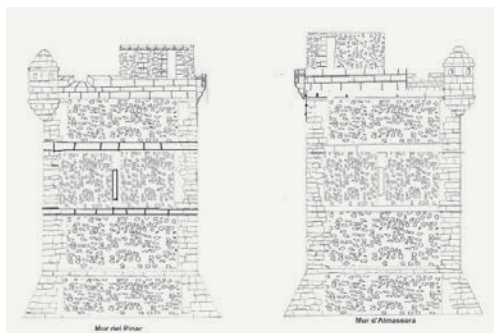
[paper solt entre fols 13° i 14°.] Ab acate rebut per Francés Joseph Grau, notari, en huyt de dehembre de 1669, Batiste Exemeno y Paulino Funes feren cessió a Vicent Marsal contra el síndich de la vila de Castelló de la Plana, a exactió de cinch-centes trenta lliures, ço és do-centes quinse lliures de la primera paga acabada la escarpa y tres-centes quinse lliures d ela última paga, part de major quantitat que dita vila té obligació de donar per a tercera part de la obra d ela torre del Pinaret de la mateixa vila, segons los capítols ab los quals se ha lliurat aquella y después ab acte rebut per lo mateix notari fonch notificada dita cessió a Macià Conte, notari, síndich de dita vila, segons en dits actes pus llargament se conté.

Francisco Joseph Grau, notari.

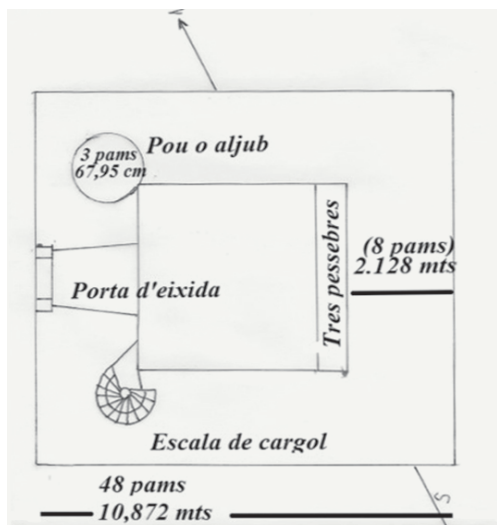
[fol. 14 r.] Capítols per al fàbrica de la torre que es tracta de fabricar en la Playa de la vila de Castelló de la Plana per a custòdia y guarda d ela marina, en el puesto eo prop de hon està al present disrruida la torre que antigament fonch fabricada.

1. Primo, que dita torre se haja de fabricar en lo puesto que pareixerà més convenient prop del mar, escandallant primer hon es trobarà terra ferma per a fundamentarla, per a que si segura y durable, y no tinga perill de perdres per los fonaments, conforme se ha perdut la que està caiguda.

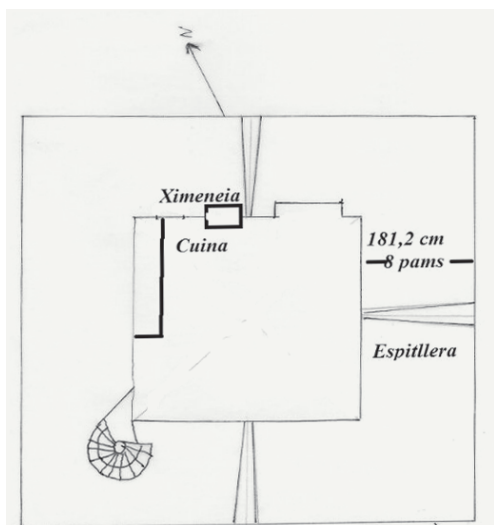
2. Ítem, que per a fonamentar dita torre en lo puesto que serà senyalat, se hajen de obrir cinquanta y quatre palms (12,231 ms.) en quadro, afondant-los tot lo que requerirà y serà menester, de la cara y superfície de la terra fins que es trobe terra ferma y segura, per a poder fabricar ab seguritat y omplir tot lo dit quadro de argamaça de pedra y morter ben maçonat fins quatre pams (90,6 cm) damunt la cara de la terra, per a la seguritat de les enundacions de les aygues, així de la mar com de la terra y que de la superfície del dit fonament haja de fer les parets de dita torre en la forma següent, ço és, fins a alçada de vint y dos pams (4,983 ms) haja de fer la paret de gruixa de deu pams (226,5 cm) deixant la llum dins dita torre fins a dita alsada vint y dos pams (4,983 ms) de quadro, y de lo que estarà fora del fonament fins huit pams (181,2 cm.) de alsada haja de fer un talús unit ab la mateixa obra de quatre pams (90,6 cm) de gruixa del peu, anant desminuhint conforme la traça, y a la part de terra fer una [fol. 14 v.] porta de quatre pams (90,6 cm.) de amplària y huit pams (182,2 cm.) de altaria de pedra picada de bona qualitat, conforme la traça, y en los llenços dels costats dins dita torre haja de deixar les pessebreres que pareixerà convenir, deixant en les parets lo buit que convindrà.

Il·lustració 5. Murs d'Almassora i del Pinar de la Torre del Pinaret.

Il·lustració 6. Plànol primera planta de la Torre del Pinaret.

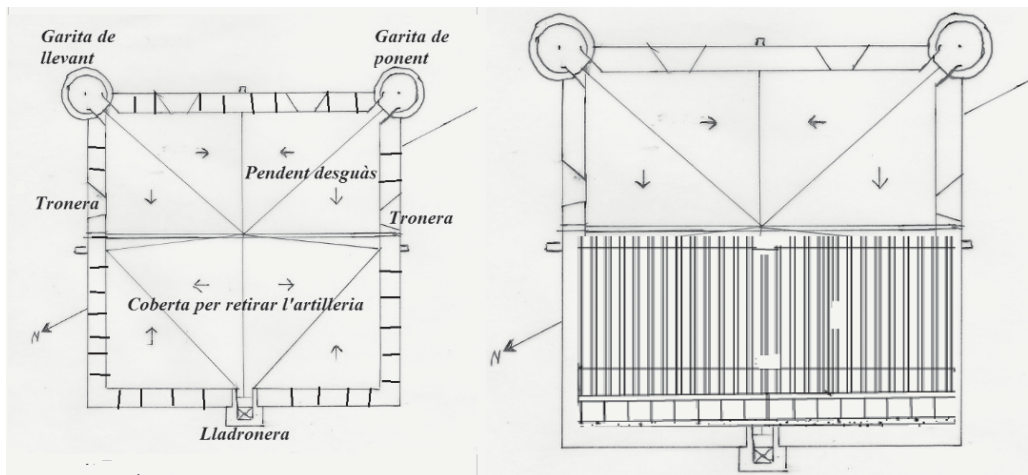

Il·lustració 7. Plànol Segona planta Torre del Pinaret.

3. Ítem, que la dita alçada de vint y dos pams (4,983 ms) haja de fer les parets fins alçada de vint y huit pams (6,342 ms.) de gruixa de huit pams (182,2 cm.), y que totes les dites parets hajen de ser de bona argamaça y que los parapetos de la superfície de la torre del remat de la última bóveda hajen de ser de sis pams (135,9 cm.) de alça y sis (135,9 cm.) de gruyxa de paret de argamaça, conforme dita traça deixant dos finestres per a jugar la artilleria en cada quadro.

4. Ítem, que haja de fer dos bovedes a tres punt conforme està en la traça, la primera ha de rematar a vint y dos pams (498,3 cm) de la montea de la paret, que se ha de fabricar de deu pams (226,5 cm) de gruixa, y la altra ha de rematar a vint y huit pams (6,342 ms.) de la paret de huit pams (182,2 cm.) de gruixa, y que dites bovedes hajen de ser de rajola y morter, groça la primera de tres pams (67,95 cm) de gruixa y la segona de quatre pams (90,6 cm) de gruixa, compres payment y tots los carcañols per a ygualar ab la superfície de les voltes hajen de ser de argamaça y pedra.

5. Ítem, per a seguritat y conservació de les armes y comoditat de les garde, damunt dels parapetos se haja de fer una coberta que prenga la mitad del pati de la superfície de la torre, que tinga deu pams (226,5 cm.) de altaria sobre una jasena per a carregar los cabirons que traga l'aygua de les plujes per damunt lo parapeto de la part que mira a la terra, ben paimentada o enteulada.

Il·lustració 8. Plànols de la coberta de la Torre del Pinaret.

6. Ítem, que dita torre, per la part de fora, haja de estar conforme a la traça, ço és lo talús fins a huit pams (182,2 cm.) obrat de pedra picada rústica y los cantons y trasantons y lo remat dels [fol. 15 r.] parapetos tot de pedra picada ben obrada, conforme la traça està dibuixada.

7. Ítem, que en la segona estància haja de fer troneres de quatre pams (90,6 cm) de llum a la llarga y huit pams (181,2 cm.) de ample, guarnides a la cara defora ab pedres picades conforme la traça y a la part del quadro que està a la porta un guardaporta de pedra picada, conforme

està lo dibuix en la traça, y si pareixerà que es fassa dit guardaporta dalt als parapetos, se fassa allí y en lo puesto que havia de estar dit guardaporta que es fassa una tronera conforme les sobredites.

8.- Ítem, que en los cantons de contra eo triangulo, lo hu a la mar y lo altre a la part de la terra, se hajen de fer dos garites conforme la traça, de pedra picada, que tinguen sis pams (135,9 cm.) de concavitat a la part de dins y que se haja de fer un caracol eo escala per a pujar a les estàncies de dita torre ben fet y acabat.

Al 1737 es va iniciar una reforma per l'arquitecte Josep Minguez, que sol·licita a l'Ajuntament de Castelló que es nomenen dos mestres d'obres de la vila, per tal d'inspeccionar i examinar l'obra i materials que el mestre Mauro Amiguet havia emprat en la realització de la nova torre. La veritat siga dita és que en visurar la torre el pèrits Vicent Nos i Pere Joan Pellicer observaren que l'obra realitzada no els satisfieia en absolut, al temps que els materials emprats eren els de l'antiga torre i, vist això, decidiren desbastir els murs per acord de Josep Minguez, encara que les obres es van d'haver d'aturar el 23 de març per decret reial fins que els pèrits esmentats inventariaren i visaren els materials i estat de la torre construïda en el paratge del pinaret.

Al Diccionario Geográfico-Estadístico de España y Portugal: diu:

La torre del Pinaret o del Grao de Castellón es de figura cuadrada, de 11 1/2 varas de lado, la que sirve de respeto á la playa llamada Grao de Castellon; es muy desabrigada: dista de la inmediata 1 legua de playa abierta, en cuyo espacio desaguan 4 acequias, y ningun barco puede introducirse (Miñano y Bedoya, 1828: 189).

Il·lustració 9. Detall del Mapa de Francisco Antonio Cassaus, que es va publicar al 1693 sota el títol de *El reyno de Valencia, dividido en sus dos gobiernos que son Valencia y Orihuela, y dos tenencias, que son Xátiva y Castellón*.

El primer mapa on apareix grafada la Torre del Pinaret és al mapa de Francisco Antonio Cassaus, que es va publicar al 1693 sota el títol de *El reyno de Valencia, dividido en sus dos gobiernos que son Valencia y Orihuela, y dos tenencias, que son Xátiva y Castellón*, editat a València i que es conserva a París en la Biblioteca Nacional de França.⁸

Més tard la imatge de la costa de Castelló apareix al *Mapa del Reino de Valencia* dedicat al sereníssim senyor don Luis Antonio Jayme, infant d'Espanya, fet per Thomas López, pensionista de S. M. —Su Majestad— al 1762. És a partir d'aquest mapa quan es van publicant d'altres amb la grafia de *Torre del Pinaret*, és després a partir del 1786 quan Vicente Tofiño

⁸ Aquest mapa fet per Francisco Antonio Cassaus fou encarregat pel virrei aleshores del Regne de València, D. Carlos Homodei Moura, Corte Real y Pacheco, marquès de Castel Rodrigo y de Almonacir.

publica al *Carta esférica de la costa de España, desde cabo de Gata hasta cabo de Oropesa*, comença a aparèixer la grafia *Torre de Castelló* i, algunes vegades de forma equivocada, *Torre de Castillo* (Rosselló i Verger, 2002).

Entre 1850 i 1859 D. Francisco Vidal, prevere, beneficiat de la Catedral de Tortosa, d'encàrrec de D. Juan Antonio Rosillo i Velarde, ardiaca de Culla dignitat de la mateixa Santa Església va fer el mapa del del bisbat de Tortosa on apareixen les torres vigia de la costa i entre elles la torre del Pinaret⁹. Este detall del *Mapa del Bisbat de Tortosa*, tret del *Mapa de Catalunya* de Josep Aparici i del *Mapa del Regne de Valencia* fet per D.

Tomás López, el va compondre D. Francisco Vidal, beneficiat de la catedral de Tortosa, per encàrrec de D. Juan Antonio Rosillo i Velarde, Ardiaca de Culla, Dignitat de la mateixa Santa Església, als volt de 185_. Aquest mapa es conserva a la Biblioteca Nacional.¹⁰

Il·lustració 10. Detall del Mapa del Bisbat de Tortosa, tret del Mapa de Catalunya de Josep Aparici i del Mapa del Regne de València fet per D. Tomás López, que va compondre D. Francisco Vidal, beneficiat de la catedral de Tortosa.

9 BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA. BIBLIOTECA DIGITAL HISPANICA. Obispado de Tortosa: sacado del mapa de Cataluña que hizo D. José Aparici (1653-1731), y del de D. Tomás Lopez de 1762 del Rno. de Valencia por D. Francisco Vidal presbítero, Beneficiado de la Catedral de Tortosa, de encargo de D. Juan Antonio Rosillo y Velarde, arcediano de Culla dignidad de la misma Stª Iglesia. Escala [ca. 1:555.500]. 6 leguas de una hora [= 6 cm].

10 Els mapes d'on va copiar van estar elaborats el de Catalunya de José Aparici al 1769 i el del Reino de Valencia de Tomás Lopes de 1788.

Taula 1. Mapes on apareix la grafia Torre del Pinaret i/o Torre de Castelló (García Edo, 2004: 107).

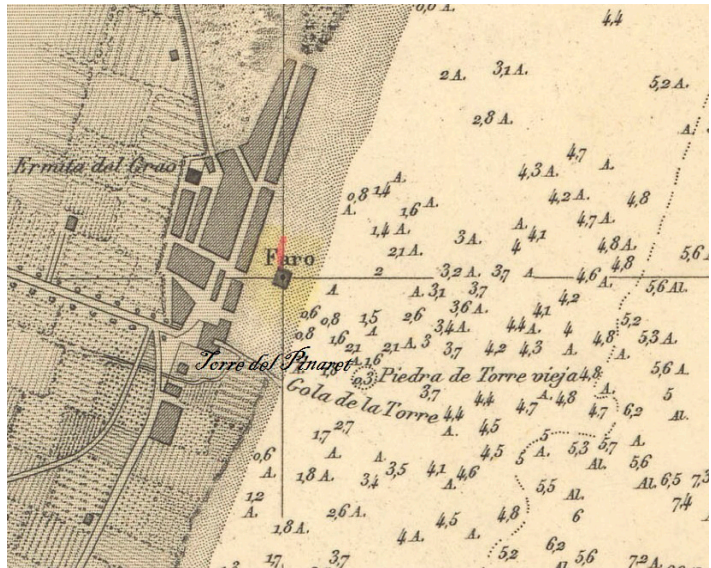
Any	Autor	Títol	Obra	Lloc edició	Procedència
1696	Giacomo Cantelli	Li regni di Valenza e di Murcia	Mercurio geographico	Roma	Particular
1700	Jean Baptiste Nolin	Les royaumes de Valencie et Murcie	Atlas royal	Paris	Particular
1709	Nicolás de Fer	Les royaumes de Valencie et Murcie	Atlas récuil de cartes géographiques	Paris	Particular Fundació Giménez Lorente
1751	Robert de Vaugondy	Partie meridionale de la Couronne d'Aragon, ou se trouvent les royaumes de Valence, de Majorque et de Murcie, dans les états de Castille.	Apéndice al Atlas portatif, universel et militaire, composé d'après les mailleures cartes, tant gravé que manuscrites, des plus célèbres géographes et ingenieurs.	Paris	Particular
1762	Tomás López Vargas	Mapa del reyno de Valencia	Atlas de España (facticio)	Madrid	Biblioteca Nacional. Madrid. Fundació Giménez Lorente
1786*	Vicente Tofiño	Carta esférica de la costa de España, desde cabo de Gata hasta cabo de Oropesa	Atlas hidrográfico de las costas de España	Madrid	Colección Luis Giménez Lorente. Universidad
1788*	Tomás López Vargas	Mapa geográfico del reyno de Valencia	Mapa suelto	Madrid	Biblioteca Nacional. Madrid. Fundació Giménez Lorente. Politécnica de Valencia
1791	Franz J. Reilly	Des Königrichs Valencia. Nördlicher Theil	Schauplatz Der Fuenf Theile Der Welt	Viena	Particular
1792	Tomás López Vargas	Regni Valenciae tabula	Atlas	Nuremberg	Colecció Albert Ventura
1793	France: Dépôt des Cartes et Plans de la Marine	Cote orientale d'Espagne Depuis le Cap France: Dépôt des Cartes et Plans de la Marinede Palos jusq'au cap de Creux avel les Iles Maiorque Minorque et Yvice et partie de la Côte d'Afrique. Dressée au Dépôt des Cartes et Plans de la Marine et publiée par ordre du ministre.	Mapa solt		Institut Cartogràfic de Catalunya http://vacani.icc.cat/u/?espanya,1608
1795*	Antonio José Cavanilles	Mapa del reyno de Valencia	Observaciones sobre la historia natural, geografía, poblacion y frutos del reyno de Valencia	Madrid	Colección Luis Giménez Lorente. Universidad Politécnica de Valencia
1836*	Auguste Henry Dufour	Reyno de Valencia con las nuevas divisiones	Atlas Nacional de España	Paris	Diputación Provincial de Valencia
1852*	Coello, Francisco ; Madoz, Pascual	Castellón de la Plana	Atlas de España y sus posesiones de ultramar	Institut Cartogràfic de Catalunya	

LA UBICACIÓ DE LA TORRE DEL PINARET

Als Capítols de l'any 1669, on podem llegir les capitulacions de l'obra, les condicions del contracte, els compromisos de les parts i les especificacions de la construcció (Olucha, 2006-2008), es diu: «Primo que el puesto señalado de dicha torre está distinto y apartado cien passos de la lengua de el agua del mar, poco más o menos, de una parte, y de la parte de la postrera barraca sesenta passos a la parte de levante», la qual cosa significa que la torre s'havia de construir a uns 780 metres de la vora de la mar i a uns 50 metres de la última barraca a la part de Llevant, això ens fa fonamentar la hipòtesi que les primeres barraques ja esmentades del Grau estarien damunt de la restinga del Serrallo, com hem dit, i a la vora del pinaret de la restinga. Porcar ja va parlar del pujol de la Torre com una possible necròpolis ibera, doncs a l'indret del pujol estava la torre, però fins ara l'únic lloc on apareixia ubicada la torre era a la Carta nàutica Plano del Grao de Castellón de la Plana, on apareix la costa de Castelló alçat per la Comissió Hidrogràfica de la Marina al 1878¹¹ i on es va inserir el primer plànol del Grau de Castelló fet per Francisco Coello l'any 1852 i on apareix la torre del Pinaret amb una figura quadrada en negre, que s'havia bastit a uns 290 m de la Torre Vella, d'acord amb la qual cosa ens va fer calcular que la Torre estaria a uns 30 m del cantó del carrer de Churruca i l'avinguda del Port i a 20 m de la paral·lela del carrer Churruca, segons este plànol.

A l'esmentat plànol s'insereix el plànol de Grau fet al 1852 pel tinent coronel capità d'Enginyers, Francisco Coello com ja hem dit, però el que era una hipòtesis ara podem afirmar-ho gracies a un plànol d'agrimensor.

Entre 1864 i 1883, els estudiants de l'Institut de Segon Ensenyament de Castelló (Institut General i Tècnic de Castelló, a partir de 1901) creat en

Il·lustració 11. Detall de la Carta nautica del Grau, alçada al 1878 per la Comissió Hidrogràfica sota el manament del Capità de Fragata D. Rafael Pardo de Figueroa, on es pot observar la línia de costa abans de la construcció del port de Castelló, que es conserva a la Biblioteca Nacional.

¹¹ Instituto Geográfico Nacional de España. Castellón de la Plana. Cartas náuticas.1881. Plano del Grao de Castellón de la Plana: Mar Mediterráneo : costa oriental de España-Escala 1:12.600.,1881. 1 carta náutica: grab.:47 x 67 cm. La colección cartográfica de la Biblioteca Nacional. Biblioteca digital Hispánica.

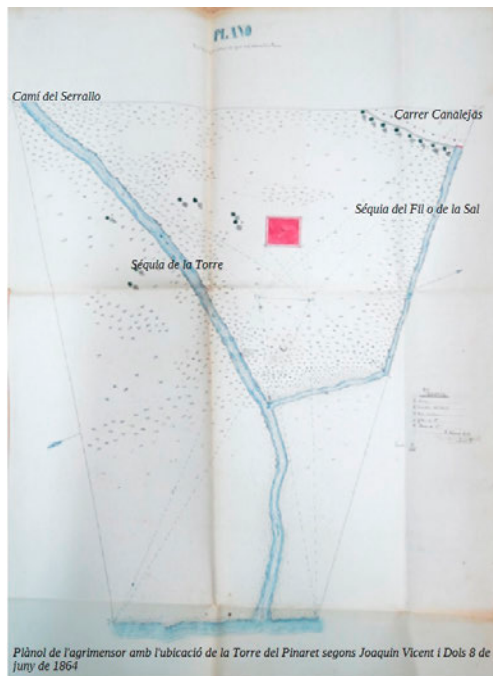
1846 com a conseqüència del desenvolupament del Pla Pidal, que es va situar inicialment en un antic convent desamortitzat, el de les monges clarisses, actualment plaça Santa Clara, un edifici pensat per a altres usos i que, malgrat les múltiples reformes i remodelacions, sempre va resultar deficient per a les noves funcions educatives, però que a la seua planta baixa estava ubicat el Servei Agronòmic (Traver, 1946), fins l'any 1917 quan es va inaugurar l'institut Francesc Ribalta, que substituïa el de la plaça Santa Clara, i situat a la plaça del rei en Jaume.

L'establiment de la contribució d'Immobles, cultiu i ramaderia en 1845 va donar lloc a una sèrie de realitzacions encaminades a dotar el país d'una estadística territorial que en aquell moment no tenia. Fins a mitjan segle XIX l'ensenyament de l'agrimensura no va estar reglada, ni s'impartia en cap centre educatiu públic, de manera que el seu coneixement continuava vinculat al sistema tradicional d'aprenentatge familiar o de patronatge propi de l'Antic Règim. El primer pas encaminat a modificar aquesta situació va ser la creació, mitjançant un Reial Decret de 17 de febrer de 1852, de la carrera d'Agrimensors i Aforadors per part del ministre de Foment, el moderat Mariano Miguel de Reinoso (Valladolid, 1796-1863).

Reinoso justificava la seua decisió afirmant en el preàmbul del decret:

La carrera de los Agrimensores y aforadores es la única, entre todas las profesiones para el ejercicio se tiene que obtener un título, que se encuentra todavía sin regularizar. Ningún estudio se exige en el día a los que se dediquen a esta importante profesión, bastante tan solo que acrediten su idoneidad por medio de una certificación de práctica porque sean admitidos a examen por comisión en cualquier provincia.

Una de les novetats de la Llei d'Instrucció Pública de 9 de setembre de 1857 (Llei Moyano) pel que fa a la segona ensenyança va consistir en l'establiment de dos itineraris formatius: els estudis generals, que conduïen a l'obtenció del títol de Batxiller en Arts, imprescindible per accedir a la Universitat, i els estudis d'aplicació, que habilitaven l'obtenció de diversos títols pericials o titulacions de caràcter professional cursant un menor nombre d'assignatures.

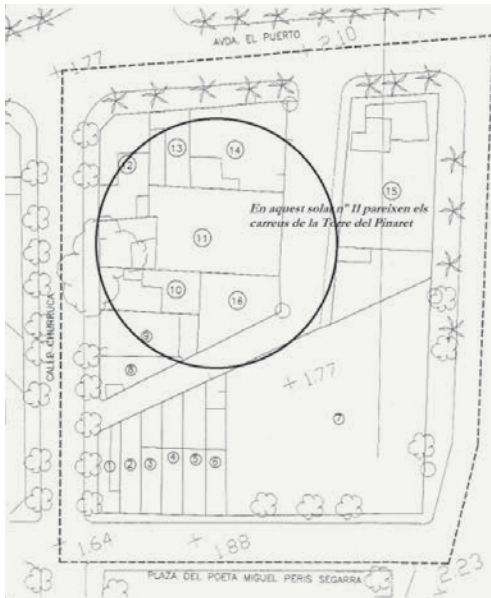
II·lustració 12. Plànol de l'aspirant a agrimensor Don Joaquín Vicent i Dols, on es topografia la ubicació de la Torre del Pinaret.

Il·lustració 13. Ubicació de la Torre del Pinaret segons el plànol d'agrimensor damunt del plànol del pgou de Castelló, segons Miquel Gómez.

los elementos de Física y las nociones de Historia Natural y de Agricultura teórico-práctica, podrán aspirar, mediante un examen general, en el título de agrimensores y peritos tasadores de tierras, mes no se los expedirá este documento hasta que hayan cumplido 20 años de edad.

Es tractava en definitiva de cursar set assignatures, tres de les quals eren considerades d'aplicació: Topografia i el seu dibuix, Agricultura teòretic-pràctica i Dibuix Lineal, d'adorn i de figura.

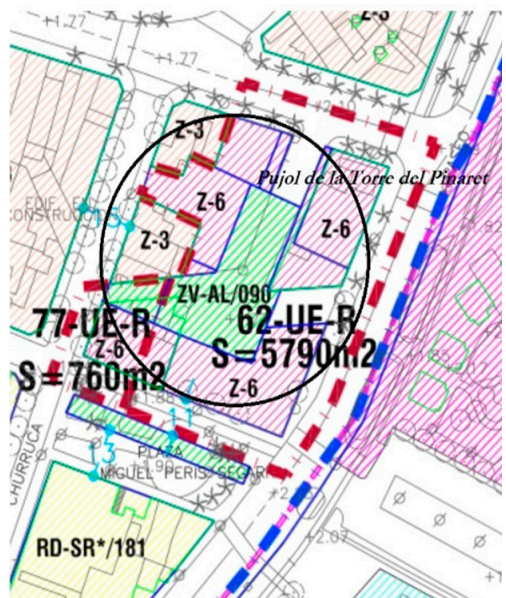

Il·lustració 14. Parcel·la 12 del pgou on estaven el carreus reaprofitats de la Torre del Pinaret.

Els estudis d'aplicació que van obtenir més èxit, continuïtat i difusió en el conjunt de l'Estat van ser els d'Agrimensor perit taxador de terres, titulació definida en el Programa general d'estudis de segon ensenyament (R. D. 30-VIII-1858), el qual va ser aprovat sent ministre de Foment el marquès de Corvera. Concretament el seu article 8 establia que

Los alumnos que hayan estudiado Dibujo Lineal, los dos cursos de Matemáticas Elementales, el de Topografía con el dibujo correspondiente,

los dos cursos de Matemáticas Elementales, el de Topografía con el dibujo correspondiente,

Il·lustració 15. Perímetre circular de l'espai on s'ubicava la Torre del Pinaret.

Doncs a l'arxiu de la secretaria de l'Institut Francesc Ribalta de Castelló¹² hem trobat tot l'expedient amb l'examen en el qual apareix topografiada la torre del Pinaret. Al curs 1863-1864 es presenta a les proves per obtenir el *Título de agrimensor, perito tasador de tierras* l'aspirant Don Joaquín Vicent i Dols, que va traure un Excel·lent al primer exercici, que consistia en un exercici teòric sobre el contingut de les matèries de l'especialitat, amb la unanimitat del tribunal de 3 professors. A continuació va fer l'exercici pràctic, que consistia en l'alçament del plànol d'un terreny *señalado por el tribunal*, a una escala detallada (1:1000; 1:500; 1:400 i 1:250). La resolució d'aquesta prova requeria l'ús d'instruments topogràfics i els propis de l'agrimensura. Els estudiants podien emprar pantòmetres, brúixoles anivelladores, grafòmetres i cercles repetidors, juntament amb les mires, cintes i cadenes i quasi en la seua totalitat van emprar mesures mètriques per a designar les escales gràfiques. L'aprovació de les proves finals permetia sol·licitar el títol, que incloïa el pagament de 320 reals. Cada exemplar anava firmat pels aspirants i els vocals examinadors. A més, els candidats redactaven una memòria amb les avaluacions, les classificacions agronòmiques del terreny i les dades fiscals de l'exercici pràctic. La Comissió Avaluadora li proposa a Don Joaquín Vicent i Dols el 8 de juny «levantar el plano de la superficie que comprende la torre de carabineros del Grao de Castellón valiéndose del sextante de reflexión y demás objetos accesorios». Este exercici va ser avaluat per la Comissió obtenint la qualificació d'Excel·lent i després de fer el pagament del dipòsit del títol de 320 reals, el 29 de novembre de 1864, se li entrega el *Título de agrimensor, perito tasador de tierras*¹³. El plànol, com veiem, està delimitat per la Séquia Comuna de la Torre, la qual recollia les aigües d'escorrentia de la séquia de na Borrassa, la séquia del Camí Vell i de la séquia de na Patos que desguassaven la llacuna de la Sotanella, i la Séquia Comuna de la Sal¹⁴ o del Fil (Garrido, 1999; Sanz, 1995: 155; Obiol, 1990), que era una séquia que possiblement ja havia estat construïda per dessecar la llacuna del Quadro del Serradal, abans de l'execució del projecte que havien presentat al Ministerio de Fomento. Dirección General de Obras Públicas al 1871 els enginyers Edward i George Higging. No obstant això, encara que este estudi estiga poc sistematitzat, aquesta dessecació del Prat de Castelló va estar estudiada per Piquerias (1977). El Pujolet de la Torre del Grau està erròniament ubicat, doncs es confon amb Pujolet de Baralluga, situat segons el *Catálogo de espacios arqueológicos*:¹⁵

Al Grau de Castelló, en l'illa urbana que conformen els carrers de Guardamar i de la Marineria pel nord i l'est, el carrer de la Sardina pel sud i la carretera d'Almassora per l'oest, es degué trobar l'antic pujolet de la Torre, quasi sobre la línia de costa.

Allí mateix hi conflueixen altres elements com el camí vell de la Mar o la séquia de Patos, Censal, de

12 Arxiu Secretaria Institut Francesc Ribalta. Caixa 1a. Agrimensor Perito tasador. Expediente de don Joaquín Vicent i Dols n° 2. Numerat amb llapissera 26.

13 El perit agrimensor, nom originari, era, al cap i a la fi, un intermediari en múltiples relacions contractuals de compra-venda o entre el ciutadà i el fisc, així com podia veure's en el compromís d'atestar en un litigi i, òbviament, havia de provar la seua condició d'expert.

14 Porcar identifica un pujol a la vora d'aquesta séquia, el Pujol de la Sal.

15 Catàleg de Béns i Espais Protegits. Jaciments arqueològics. pgou (Castelló de la Plana) – Juliol 2012 núm. 62 (Selma Castell, 2012).

la Borrassa i de Mistos per a configurar la séquia comú de la Torre. Actualment, l'emplaçament està ocupat pel CEIP La Marina i per dues zones verdes de jardí. La topografia actual encara permet visualitzar l'alteró que es conserva a la zona, sobretot a la banda occidental contra la carretera d'Almassora, on la cota de nivell supera els 2 metres i descendeix cap a totes bandes entre 40 i 50 centímetres.

La prospecció actual ha resultat impossible de realitzar pel grau d'urbanització que ha patit la zona. Fou a principis del segle xx quan Porcar informà de les troballes de ceràmica en quantitats regulars que corresponien a un mateix període històric de l'època ibèrica. La seua relació amb el quasi immediat jaciment del pujol de Gasset sembla evident.

No sabem qui és l'autor/a d'aquesta descripció, però pensem no pot ser més errònia i caldria corregir-la. Aquest Pujolet de la Torre és un Bé Catalogat com que era una Àrea de vigilància arqueològica 62-ARQ/OP.64-OP.70 (Selma Castell, 2012); tot i la descripció errònia esmentada, per pressió mediàtica,¹⁶ es va fer una excavació arqueològica d'urgència que no va concloure cap resultat. Pensem que no es va prestar atenció a un terreny totalment maltractat per l'acció antròpica dels segles anteriors, que havia perdut les seues referències arqueològiques, doncs Porcar (1933) havia trobat en eixe indret restes ceràmiques en abundància al 1933 i on diu podia haver estat la necròpolis del poblat del Pujol de Gasset.

Per exemple el pou o aljub de la torre ni es va veure, doncs segons diu el Llibre de Capítols: «... dexando un agujero redondo en la parte donde más convega para un poço y que tenga de diámetro tres palmos...» (67,95 cm). En aquest cas, el pou no sabem si seria aljub per recollir les aigües de pluja, pou on hi hauria aigua d'un ullal. El pou de la torre vella estava fora de la torre segons diu Acuña (1585)¹⁷ «... cerca della torre está un poço».¹⁸

Il·lustració 16. Espai del pou de la Torre del Pinaret.

Il·lustració 17. Basament del mur sud del solar 11 del PGOU on apareixen el carreus reaprofitats per a l'edifici utilitzat com a magatzem.

¹⁶ <https://www.elperiodicomediterraneo.com/castello/2006/09/03/hallan-restos-torre-pinaret-fortaleza-42840443.html>
<https://www.levante-emv.com/castello/2006/05/25/cultura-investiga-restos-grau-son-13717916.html>

¹⁷ aca. Consejo de Aragón,, leg. 761, doc. 103. 1585, Juan de Acuña por mandato real hace relación de los puertos, calas fuertes, ciudades, villas, lugares y torres que se encuentran en toda la costa del Reino de Valencia.

¹⁸ Boira (2007: 237-254) insereix el document d'Acuña, transcrit per Antoni Lluésma i Espanya.

Il·lustració 18. Basament del mur nord del solar 11 del PGOU on apareixen el carreus reaprofitats per a l'edifici utilitzat com a magatzem.

Encara el 30 abril de 1800 es va donar la veu d'alerta des de la torre del Pinaret, de la invasió d'uns corsaris anglesos a les platges de Castelló, tal com ho recull Balbás (1884: 224-225) que Perales (1913) i que Gimeno (1926) copien parcialment:

El día 30 de Abril del año 1800 los marineros y pescadores del Grao, fueron sorprendidos por la presencia de una nave de piratas ingleses. Rápidamente, estos, bien armados y municionados en dos lanchones, verifican el desembarco. Rehechos de la sorpresa los marineros y pescadores, acometen con gran empuje á los piratas, y después de un nutrido tiroteo y luchas cuerpo á cuerpo, los invasores lograron apoderarse de un laúd que, cargado de 102 cahices de trigo, estaba varado en, nuestra playa, aguardando viento favorable para hacerse á la mar.

Los cañonazos que durante la refriega disparó la torre del Grao, advirtieron a las gentes de Burriana que algo anormal ocurría en nuestras aguas. Sin pérdida de tiempo, dos lanchas, cañoneras que allí había ancladas se alistan y veloces se presentan en el Grao. Comienza de nuevo la lucha con gran ardimiento por ambas partes. En tanto daba carácter más siniestro a la rota, el incendio de las miserias, barracas de carrizo de los pobres pescadores, verificado por los piratas. Al fin estos rechazados y vencidos desaparecieron con la presa.

Dos de los piratas que estaban ocupados en el incendio de la barriada, por descuido o por confianza en la victoria de los suyos, se quedaron en tierra. Al verse perdidos se apoderaron de un esquife y lanzándose á la mar desembarcaron en la playa de Benicasim, donde dejaron abandonada la pequeña embarcación, internándose en los montes cercanos al Convento de las Palmas. Breve fue su merodeo. Pocos días después, descubiertos y denunciados por unos arrieros, fueron aprehendidos en el barranco de Miravet. Trasladados a Castellón, se vino en conocimiento, por sus declaraciones, que pertenecían á la tripulación del buque inglés pirata, que uno era italiano, el otro sevillano y ambos desertores de los navíos de sus respectivas naciones.

La crónica añade que uno de los piratas, según su propio testimonio, era un místico que había abandonado a Gibraltar, donde residía, para lanzarse a la vida de aventura y de pillaje.

Esta torre del Pinaret fou assignada al 1830 al Cos de Carrabiners de costes i fronteres,¹⁹ que en convertir-se en *Carabineros del Reino* al 1842 passa a formar part del Resguard Terrestre a partir de l'1 de gener de 1843, encarregant-se de la vigilància dels vaixells que s'aproximaven a la costa i avisar per defensar-se.

Es evident que la torre del Pinaret dependent del Resguard Terrestre tendria una funció especial en la vigilància del contraban, doncs recolzaria la vigilància que per mar feien els falutxos encarregats d'aquesta tasca; les Patentes de Sanidad conservades en l'Arxiu Municipal de Castelló indiquen que, des de l'abril de 1836 fins al juliol de 1839, el principal vaixell d'aquest tipus que va entrar a la platja de Castelló, encara que de manera molt esporàdica, va ser el falutx de Carabiners, *San Mateo*. Aquesta embarcació comptava només 10 tripulants manats per José Agustín Ribas. Encara, a partir de març i fins novembre de 1839, les seues entrades es van combinar amb un altra nau molt activa: el falutx *San Manuel*, amb similar tripulació i patronejat per Ignacio Alexandre. El maig d'eixe mateix any es registra l'entrada d'un altre falutx, el *San Simón*, de Francisco Domingo.

Estos vaixells formaran part de la segona divisió del Resguardo Marítimo²⁰, encarregada de perseguir el contraban, que disposava d'1 vapor, 6 falutxos i 5 escampavies. En finalitzar la primera guerra carlina al 1840, el dispositiu de vigilància marítima de la costa castellonenca es va quedar en tres falutxos el *San Manuel*, *San Simón* i *San Mateo* (González García, 2021), més dos falues de *Rentas* situades en el Grau de Castelló i Vinaròs. Les

Il·lustració 19. Falutx de carrabiners de Resguardo.

primeres tenien una tripulació total de 55 mariners i les segones amb 9 tripulants (Santillan, 1843: 47). El conjunt estaria integrat en la segona divisió del Resguardo²¹, que tenia els tres

19 Creat per Real Decret de 1829 per a la vigilància fiscal de la costa i persecució del contraban i ampliat aviat amb els anomenats «del resguard civil» (destinats a duanes). La seua missió era la vigilància de costes i fronteres. Tenien presència a les fronteres terrestres, províncies marítimes i Madrid. Va ser fundat amb el nom de Real Cuerpo de Carabineros de Costas y Fronteras per Reial decret de Ferran VII el 9 de març de 1829 i organitzat pel mariscal de camp José Ramón Rodil en temps del ministre d'Hisenda Luis López Ballesteros. Pocs anys després, el 1833 passà a anomenar-se Carrabiners de la Reial Hisenda dependent de la Direcció de Rendes Estancades del Ministeri d'Hisenda. La seua dependència d'Hisenda fa que els carrabiners entren en un estat d'abandó. El 1842 el cos de carrabiners estava molt desacreditat i era totalment inoperant. Aquest mateix any s'encomana al mariscal de camp Martín José de Iriarte l'organització del Cuerpo de Carabineros del Reino, per substituir als de la Reial Hisenda. Des del 1940 es van integrar a la guàrdia civil.

20 Durant el període del regnat d'Isabel II en el qual van assumir la regència del Regne la seua mare, Maria Cristina, i posteriorment el general Espartero, es va tractar per diversos mitjans d'evitar el contraban marítim a Espanya, mitjans que no van donar resultat per causes com l'elevat grau de corrupció existent, la guerra civil, l'escassetat de mitjans marítics amb què combatre-ho, etc. Amb la caiguda de Espartero i la proclamació, en 1843, per les Corts d'Isabel II com a reina, s'inicia una altra manera d'enfocar la persecució del contraban en la mar. A partir d'aqueix moment, l'Estat s'encarregarà de l'organització del Servei del Resguard Marítim i assumirà la gestió de la construcció i manteniment de vaixells, la provisió de tripulacions i altres despeses que tal servei comportava. Des de llavors, primer el Ministeri d'Hisenda i després el de Marina seran els responsables que aquest servei perseguira el contraban marítim amb l'eficàcia que la situació econòmica reclamava.

21 Aquest tema ha sigut estudiat amb gran detall, però per a una cronologia posterior, de mitjans del segle. Cal veure Maestre de San Juan Pelegri (2016). La segona divisió del Resguard la formaven els següents vaixells: el bergantí M.ª Cristina, els falutxos de 1a classe Leónidas, Saeta i Argos, els de segona Amalia, San Antonio i San José, i les escampavies San Mateo, San Bartolomé, M.ª Luisa Fernanda, San Ramón, Neptuno, Juramentada, Luchana, San Fernando, San Manuel i Concha. Com distinció, anaven dotats d'una bandera triangular

falutxos i les dos falues a càrrec de l'Empresa, titulada Guarda-costas. Al final de la guerra, en febrer de 1840, es localitza una referència concreta a aquest tema indicant que el falutx guardacostes de primera classe Saeta, procedent de Tarragona, tenia una tripulació de 50 homes i estava artillat amb tres canons.

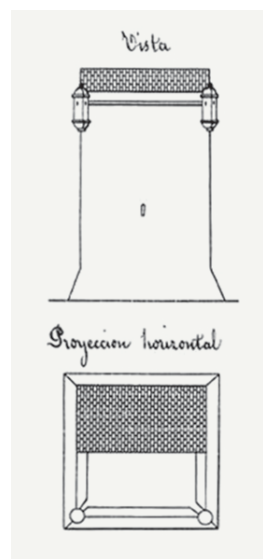
Al 18 d'abril de 1870 es fa públic el reconeixement de la torre del Pinaret del Grau de Castelló, fet d'acord amb l'orde de 9 de juliol de 1879 de l'excel·lentíssim Senyor General d'Enginyers, pel tinent coronel comandant de l'exercit, capita d'enginyers, Ventura Guzmán, que la va dibuixar i descriure així²²:

Se halla situada en una extensa llanura de playa á tiro de fusil del mar, entre las torres de Almazora y San Vicente de Benicasim distando 2 horas de cada una de éstas; la torre de que nos ocupamos está junto al Grao de Castellón, cuya población se halla unida con la Capital de que toma el nombre por una excelente carretera provincial, tardándose una hora en recorrer el trayecto que las separa.

Es de figura cuadrada de 10 metros de lado en su base y 14 metros de altura total, tiene una puerta única de entrada con un cerrojo y llave, hallándose forrada de plancha de hierro; una escalera de ladrillo y en forma de caracol comunica primeramente con un cuarto que tiene puerta con su llave correspondiente; luego con otro cuarto superior á éste, y por último con el terrado, que tiene la mitad cubierta con tejado. Se halla en mediano estado de servicio.

Se halla á cargo del cuerpo de Carabineros y está habitada por un soldado de este instituto y su familia, la entrega fue hecha en 23 de Diciembre de 1850; las faltas ó variaciones que en la actualidad se notan respecto al inventario son debidas á las injurias del largo periodo de tiempo transcurrido desde la entrega sin haberse invertido las cantidades precisas para la conservación y entretenimiento de la Torre.

La playa del Grao de Castellón es baja y desabrigada, no existe cala ó fondeadero donde puedan refugiarse buques azotados por los temporales ó acosados por buques enemigos; por otro lado hay en este punto un destacamento de Carabineros que vigila con esmero la costa en combinación con los puestos inmediatos por lo tanto puede decirse que es de poquísima entidad la utilidad de esta torre como vigía ó como defensa y que no sería conveniente su conservación.

Il·lustració 20. Dibuix de la planta i alçat de la Torre del Pinaret fet per Ventura Guzman.

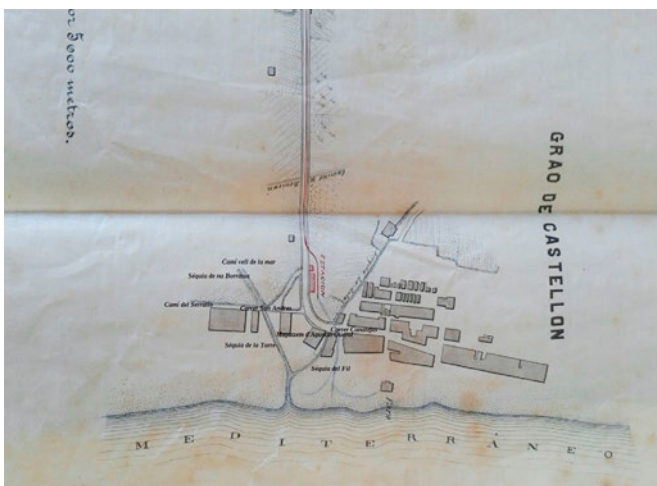
blava en la qual figurava el numeral de cada vaixell. Cada divisió lluí una bandera amb el seu color peculiar.

22 Archivo General Militar de Madrid (agmm). Colección General de Documentos, sig. 4-4-4-1. Aula militar Bermúdez de Castro. Defensa de la costa. Reconocimiento de las torres de defensa 1870.

Las obras de reparación que necesita ésta torre consiste en repellos y recalzos en los muros exteriores, reconstruir uno de los garitones que se ha caído, recorrida de pisos, escalera, chimenea, puertas, etc, para todo lo cual se gradúa de una manera aproximada sería necesaria la cantidad de 120 escudos.

Componen la redonda de ésta torre sobre 10 hanegadas de terreno de ningún aprovechamiento por ser arenisco y salitroso, linda de por Levante con la acequia del común, por poniente con la acequia madre, por Norte con el camino que sube á Castellón y por mediodía con el mar; la torre se halla edificada dentro de este terreno y á su alrededor hay plantadas cinco higueras, cuyos escasos frutos quedan á beneficio del Carabinero que la habita, sin que por ello le exijan retribución alguna los Jefes de ese Cuerpo.

Al 1872 va ser comprada a l'Estat pel preu de 1765 pessetes pel senyor Agustín Querol,²³ encara que sabem que al poc temps el propietari de les terres del voltant de la torre va ser el senyor Vicente Carpi Chaume, qui a les escriptures velles de propietat dels solars apareix com a propietari d'aquest indret, atés que al 1913 l'Ajuntament de Castelló acordà amb el nou propietari la compra dels terrenys necessaris per a perllongar l'avinguda dels Germans Bou, al Grau, avinguda del Port, fins el port (Gimeno, 1926: 303-310), ja que en aquella època arribava fins al carrer de Sant Andrés o camí del Serrallo, actualment carrer de Churruca, continuant pel carrer de Canalejas, la qual cosa seria necessària per l'urbanització del passeig General de Brigada García Trejo²⁴ dins del Pla General d'Acedo (1927).

Il·lustració 21. Plànol del Grau de Leandro Alloza de 1881 on ha desaparegut la Torre del Pinaret i al seu lloc hi apareix el rectangle del guerau.

La torre fou desbastida ràpidament abans de l'any 1874, doncs al plànol de l'avantprojecte del port d'eixe any la torre ha desaparegut i al del projecte de 1881, fet per Leandro Alloza, el quadrat del plànol de

23 bop núm. 91. (24-1-1873) pàg. 4. Relación de fincas rematadas, cuyas órdenes de adjudicación han sido acordadas por la Junta superior de Ventas, en sesión de 6 de noviembre de 1872. N.º de Inventario. 91. D. Agustín Querol; una torre y tierra en el Grao de Castellón, procedente del Estado. 1764 ptas de subasta. 1765 ptas, importe del remate. Castellón 15 de diciembre de 1872. El Comisionado principal de ventas. Felix Breva.

24 Juan José García Trejo va ser general de Brigada de la 2a Divisió que va ser governador militar i civil de Castelló fins el 27 de gener de 1924, quan va passar a governador civil i militar de València.

Coello de 1852 ha estat substituït pel rectangle del magatzem, on el comerciant senyor Agustín Querol emmagatzemava el mineral de blenda i calamina, que des de la mina de Sant Vicente de Lluçena²⁵ arribava al magatzem o *guerau* construït per ell, utilitzant els carreus de la torre. Aquest magatzem estava situat al núm. 11 del carrer Gomera i allí es recollia el mineral per ser embarcat, que es traslladava en carros amb sacs d'uns 50 kg. El plom obtingut de la galena es dirigia al consum interior amb destinació a les fàbriques de pisa de l'Alcora, mentre que la blenda i calamina s'exportaven principalment a Anvers (Bèlgica) per la platja de Castelló.

Il·lustració 22. Carregant blenda i calamina emmagatzemada al magatzem del solar núm. 11 del PGOU exportada a Anvers.

Quan hi havia suficient es carregava dins d'uns tonells, que tenien una boca oberta i dos argolles, de ferro, omplien les barcasses de mineral i a rem s'acostaven als vaixells que estaven ancorats i els carregaven per transportar-lo cap a Anvers (Escrig, 1998: 680)²⁶. Sabem que l'any 1906 es van exportar 681 790 kg de mineral; al 1908 va ser de 1 198 700 kg; al 1909

²⁵ Encara que hi ha restes de labors més antigues, i el seu permís d'explotació es va atorgar en 1854 a nom de la Societat Alcatena situada a l'Alcora. En la seua explotació van participar miners que treballaven en mines de galena d'Almeria, Linares i Cartagena. Al principi el mineral extret va ser la galena i per al seu benefici es va construir una fàbrica de fosa anomenada Sant Vicent, que va comptar amb dos forns reverbers. Cap a 1870 van començar a trobar-se bosses de calamina (smithsonita) i es va iniciar l'explotació de tots dos minerals.. En 1878 es va construir un forn per a la calcinació de les calamines i a partir de 1880 els minerals que s'exploten són fonamentalment, la calamina i l'esfalerita. La mina estava arrendada a la societat Mines i Runars Bleyberg que en 1899 va acabar l'arrendament i va abandonar les labors d'interior per a treballar només els runars. A l'any següent la mina Sant Vicent Ferrer I es va arrendar a la companyia La Nueva Montaña que va instal·lar nous safarejos i la va explotar fins al 1906 en què es va rescindir el contracte. Des de llavors es va continuar beneficiant l'esfalerita i la calamina (CO₃Zn) exportant el mineral a l'estranger. En 1911 va començar a escassejar el mineral el que unit als problemes ocasionats per l'aigua va provocar que es paralitzaren definitivament totes les labors en la dècada dels anys 20, donant-se oficialment per caducada la concessió al desembre de 1979. Aquesta important concessió disposava de moltes i productives mines, proporcionant mes 80 000 tones de blendes del 30 al 40 %, calamines crues del 35 al 45 %, i ploms del 70 al 80 %. Aquesta mina, entre les de la seua classe, era considerada la més rica d'Espanya, ocupant a més de 180 obrers; tenint tota la seua producció contractada amb la Societat belga «La Nouvelle Montagne», de Lieja. (Boletín Minero y Comercial 25.12.1902)

²⁶ Hem d'agrair a Sergio FERRER DE ALMENARA la notícia que dona sobre este magatzem, publicada al Levante. El Mercantil Valenciano. «El almacen de minerales». Especial Festes de Sant Pere, el 23 de juny de 2007.

de 2 027 500 kg; al 1910 de 1 310 300 kg; al 1911 de 81 550 kg; al 1912 de 691 691 kg des del port (Junta de Obras del Puerto de Castellón, 1917), per obtenir-ne zinc.

Com podem observar les pedres de la torre del Pinaret van ser reaprofitades per fer altres edificis dels voltants com mostren les fotografies que adjuntem i aquest magatzem va existir fins a la dècada dels anys 1970 quan va ser enderrocat.

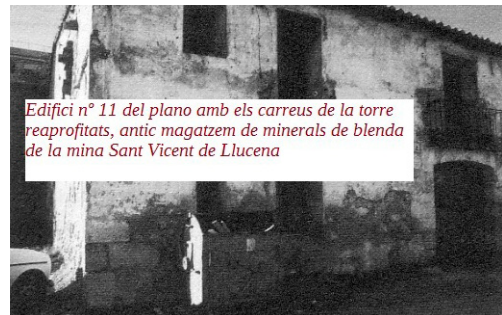
Aquest magatzem del segle XIX, en ser enderrocat, va deixar veure les pedres de la torre del Pinaret, que van ser també utilitzades en altres edificis del voltant i llançades a una escombrera de materials de construcció per ser venudes.

Il·lustració 25. Porta del magatzem del carrer Gomera.

Il·lustració 23. Carreus de la torre reaprofitats en un edifici del carrer Canalejas núm. 4.

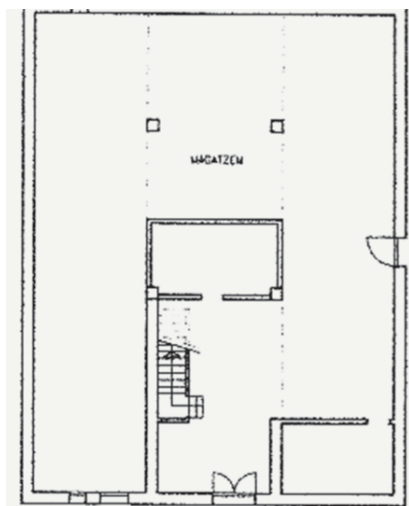

Il·lustració 24. Carreus de la torre a l'edifici núm. 11 del PGOU reaprofitats, antic magatzem de minerals de blenda de la mina de Sant Vicent de Lluçena.

Il·lustració 26. Façana del núm. 11 del carrer Gomera.

Una vegada que hem documentat la ubicació, caldria considerar si una vegada que la plaça porta ja el nom de torre del Pinaret, caldria formular una modificació puntual del PGOU de Castelló per situar en la plaça l'esmentada torre.

Il·lustració 27. Planta de l'edifici del núm. 11 del carrer Gomera.

A la imatge següent hem superposat la torre del Pinaret on estaria dins la construcció moderna de l'espai.

Il·lustració 28. Ubicació teòrica de la torre del Pinaret a la plaça del seu nom.

BIBLIOGRAFIA

- ACEDO, Francisco de. «Un plan capitalísimo de mejoras: Anteproyecto de ordenación y mejora del puerto de Castellón y de sus alrededores». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. VIII, 1927. Castelló: Societat Castellonense de Cultura, p. 116-146.
- ARROYAS SERRANO, Magín. «La defensa de la costa y sus conflictos institucionales en Castellón de la Plana durante la primera mitad del siglo XVII». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. LXIX, 1993. Castelló: Societat Castellonense de Cultura, p. 219-233.
- BALBÁS CRUZ, Juan Antonio. *Casos y cosas de Castellón: estudios históricos premiados en los Juegos Florales de Lo Rat-Penat, celebrados en Valencia el 29 de julio 1883*. Castelló: Imprenta de J. Armengot, 1884.
- BAZZANA. André. «Vestiges de centuriations romaines et d'un itineraire pré-romaine dans la plaine de Castellón», *Archivo de Prehistoria Levantina*, xv, 1978, p. 277-292.
- BOIRA MAIQUES, Josep Vicent. «Del paisatge de la defensa a la defensa d'un paisatge». *Mètode*. 28, 2000, p. 16-21.
- *Las torres del litoral valenciano*. València: Conselleria d'Infraestructures i Transport, 2007.
- DOÑATE SEBASTIÀ, José M.ª. «Acción corsaria en el litoral castellonense». *Datos para la historia de Vila-real*. T. III, 1973-1980, p. 9-79.
- ESCRIG FORTANETE, Joaquín. *Llucena: Una historia de l'Alcalatén. Sociedad, poblamiento y territorio*. Castellón: Publicacions de la Universitat Jaime I, 1998.

- FERNÁNDEZ IZQUIERO, Asunción. «El yacimiento submarino de Ben-Afeli (Almazora, Castellón). Campaña de excavaciones 1984». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, 1985, p. 157-166.
- FORCADA MARTÍ, Vicente. *Torres y castillos de la provincia de Castellón. (Síntesis Histórico – Estructural)*. Sociedad Castellonense de Cultura. 1992, LXIV, p. 200.
- «La obra castrense en la territorialidad del que fue castillo musulmán de Fadrell». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXVIII, 2002. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, p. 361-403.
- *La obra castrense en defensa de la costa castellonense*. Sociedad Castellonense de Cultura, LXXV, 2007, p. 159.
- GARCÍA EDO, Vicent. *Mapas del reino de Valencia de los siglos XVI a XIX*. Valencia: Levante. El Mercantil Valenciano, 2004, p. 107.
- GARRIDO HERRERO, Samuel. «Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló S. XVIII-XX» *Recerques*, 38, 1999, p. 125-148.
- GIMENO MICHAVILA, Vicente. *Del Castellón viejo*, Castellón de la Plana: Est. Tip. Hijo de J. Armengot. 1926. Edició facsímil de la Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1984.
- GONZÁLEZ ESPRESATI, Carlos (1945) «El puerto de Castelló. Breve reseña histórica». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. XXI, 1945. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, p. 225-231.
- GONZÁLEZ GARCÍA, Clemente. «Contrabando y vigilancia del litoral castellonense en la Primera Guerra Carlista». *Millars. Espai i Història*, 50, 2001, p. 137-160.
- JUNTA DE OBRAS DEL PUERTO DE CASTELLÓN. *Memoria sobre el estado y progreso de las obras desde 1906 al de 1914 inclusive*. Castellón: Junta de Obras del Puerto de Castellón, 1917.
- LLISTAR ESCRIG, Arcadio. *Historia de Castellón*. Valencia: Edición Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1987, p. 54.
- MAESTRE DE SAN JUAN PELEGRIN, Federico. «La organización del servicio del Resguardo Marítimo en España desde la caída de Espartero hasta el fin del reinado de Isabel II (1843–1868)». *Revista de Historia Naval*, 133, 2016, p. 41–56.
- MATEU BELLES Joan Francesc. *El Norte del País Valenciano: geomorfología litoral y prelitoral*. Valencia: Universidad de Valencia. Sección de Geografía, 1982.
- MATEU BELLÉS Joan Francesc; SANCHIS IBOR Carles. «La mesura de les costes» Departament de Geografia. Universitat de València. *Redescobrir el litoral. Mètode*, núm. 26, 2000
- MIÑANO Y BEDOYA, Sebastián. *Diccionario Geografico-Estadístico de España y Portugal*, TOR - VII, Volumen 9, 1828.
- OBJOL MENERO, Emilio. «El cultivo del cáñamo en Castelló de La Plana, durante el siglo XVIII». *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana Nules Febrero*. 1988. Nules: Ajuntament de Nules, 1990, p. 59-74.
- OLUCHA MONTINS, Ferran. «A propòsit de les torres del Grau». *Revista Penyalosa. Revista de la Diputació Provincial de Castelló*. 1982, II època, núm. 22, abril-agost

- «Documents per a la història de les manifestacions artístiques a la vila de Castelló de la Plana. Segles XVII i XVIII». *Estudis castellonencs*, 2006-2008, 11. Castelló: Diputació de Castelló, Servei de Publicacions, 2012, p. 583-648.
- «Sobre unes torres de defensa litoral». *Estudis castellonencs*, 1984-1985, 2. Castelló: Diputació de Castelló, Servei de Publicacions, 1984-1985, p. 147-162.
- PARDO PASCUAL, Josep. Eliseu; ROSSELLÓ I VERGER Vicenç Maria. *La erosión antrópica en el litoral valenciano*. Valencia: Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1991.
- PERALES VILAR, Enrique. «Piratas en el Grao». *Revista de Castellón*, Año II, 28, 1913.
- PIQUERAS HABA, Juan. «La albufera colmatada de Castellón de la Plana y Benicàssim: interferencia antrópica». *Rev. Medio físico, desarrollo regional y geografía. V Coloquio de Geografía*. Granada: Universidad de Granada, 1977, p. 213-217.
- PORCAR RIPOLLÉS, Juan Bautista. «Excursions i recerques arqueològiques. El camí roma d'Anrilles». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. XII, 1931. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, p. 107-115.
- «Les cultures de la platja de Castelló», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. XIV, 1933. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, p. 79-89.
- RAMOS, J. E.; WAGNER, Janet; FERNÁNDEZ, Asunción. «El yacimiento arqueológico submarino de Ben-Afeli. Estudio de los materiales (Almazora, Castellón)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 10. Diputació de Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 1984, p. 121-158.
- ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. «El Mapa del Reyno de Valencia (1762) de Tomás López», *Estudios Geográficos*, Madrid, 248-249, 2002, p. 761-774.
- SALVADOR MARIN, Manuel. «Torres de vigia i defensa del Grao de Castellón». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. 82, 2006. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, p. 149-158.
- SÁNCHEZ GOZALBO, Angel. «La Iglesia de Nuestra Señora del Lledó y el arquitecto Juan Ibáñez». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. XXI, 1945. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, p. 264-292 i 308-331.
- SANTILLAN, Alejo. *Memoria o breves apuntes geográficas, económico-estadísticas y de rentas de la Provincia de Castellón de la Plana*. Castellón: Imprenta de P. Gutiérrez, 1843.
- SANZ ROZALEN, Vicent. *D'artesans a proletaris: la manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1995, p. 155.
- SELMA CASTELL, Sergi et alii. *Catàleg de Béns i Espais Protegits (Volum II - Jaciments Arqueològics)*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló de la Plana, juliol 2012.
- TRAYER TOMÁS, Vicente. «Al margen de un centenario: El Instituto viejo». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. XXII, 1946. Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, p. 468-475.